

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (безсполучникові конструкції)

Сердега Р. Л. Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (безсполучникові конструкції). У статті розглянута синтаксична організація виражених реченням повір'їв. Вивчаючи її, можна аналізувати не тільки особливості структури, а й смислове наповнення відповідних одиниць. Основна увага приділена тим утворенням, що функціонують у народному мовленні у вигляді безсполучникових конструкцій. З'ясовано, що в досліджуваних повір'ях переважають речення з різнотипними предикативними частинами.

Ключові слова: повір'я, народні вірування, речення, безсполучникове речення, лінгвістика тексту, інтонація.

Сердега Р. Л. Синтаксическая организация выраженных предложением поверий (бессоюзные конструкции). В статье рассмотрена синтаксическая организация выраженных предложением поверий. Изучая её, можно анализировать не только особенности структуры, а и смысловое наполнение соответствующих единиц. Основное внимание уделено тем образованиям, которые функционируют в народной речи в форме бессоюзных конструкций. Выяснено, что в исследуемых поверьях преобладают предложения с разнотипными предикативными частями.

Ключевые слова: поверья, народные верования, предложение, бессоюзное предложение, лингвистика текста, интонация.

Serdega R. L. Syntactic Organization of Beliefs Expressed by the Sentence (Asyndetic Constructions).

The article describes the syntactic organization of beliefs expressed by the sentence. The syntactic organization of such sentences makes it possible to analyze not only the features of the structure, but also their semantic filling. The main attention is spared those sentences functioning in folk speech in form asyndetic constructions. In the analyzed beliefs is dominated by sentences with different types of predicative parts.

Key words: beliefs, folk beliefs, sentences, asyndetic sentence, text linguistics, intonation.

Повір'я займають важливе місце в системі традиційних світоглядних уявлень українського народу. Первісний смисл багатьох із них давно втратився, і вони, зрозуміло, поступово забулися. Ті, які збереглися і дійшли до нашого часу, часто є затемненими, незрозумілими, неактуальними для сучасника, але, незважаючи на всі досягнення науки, повір'їв намагаються дотримуватися й досі, бо багато хто, з тих людей, що живуть нині, продовжує, якщо не вірити в них, то про всяк випадок виконувати настанови, які містяться у повір'ях. Повір'я закріплені традицією, вони, як правило, є архаїчними, можуть сягати часів язичництва. Уявлення ж давніх слов'ян, на жаль, не так добре вивчені, як, наприклад, світогляд та міфологія народів античності. До нас дійшли лише уламки, рештки колись, можливо, цілісної системи сприйняття навколишнього світу давніми українцями. Тому необхідно дослідити і систематизувати той пласт народних вірувань, який ще зберігся і дійшов до нас у вигляді численних розрізнених повір'їв, зокрема й виражених реченням. Але справа в тому, що подібні уявлення,

а отже й мовні реалії, які передаються за допомогою відповідних синтаксичних засобів, з'являються й сьогодні. Повір'я, таким чином, мають здатність до оновлення, бо вони, наприклад, можуть включати до свого складу предмети сучасного побутування, що залучаються в традиційну систему світосприйняття і, певним чином, „міфологізуються”, тобто вписуються в систему традиційних народних уявлень, як ми й спостерігаємо це зокрема у повір'ї, пов'язаному з кришкою каналізаційного люка: **Якщо наступити на каналізаційний люк, то незабаром станеться нещастя**) тощо. Крім того, як справедливо зазначає І. Ю. Назарова, в сучасній культурі такі мовні факти виконують певні психологічні і символічні функції; вони, зокрема, „допомагають приймати рішення в тих випадках, коли раціональні стратегії поведінки виявляються недостатніми” [2:110].

Повір'я, на нашу думку, є унікальним феноменом, що забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять цінність не лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів. Тому вони потребують

ретьного і всебічного (в першу чергу культурологічного та лінгвістичного) дослідження. Неабиякий науковий інтерес для науковців філологічного профілю може становити зокрема синтаксична організація повір'їв, бо, вивчаючи її, можна розглядати не тільки особливості структури, а й смислове наповнення таких конструкцій.

В попередній нашій статті ми зауважували, що в аналізованих повір'ях переважають складні речення з підрядним зв'язком, зокрема значну кількість серед них становлять синтаксичні конструкції з підрядними умови та причини [8]. У цій розвідці ми розглянемо повір'я у вигляді складних безсполучникових речень, які є менш поширеними серед зазначених одиниць.

Народні вірування здавна привертають увагу дослідників. Їх вивченню в різні часи присвятили свої роботи О. Потебня [4], М. Сумцов [9], Г. Булашев [1], А. Ніколаєва [3] та ін. Це, як правило, праці етнографічного спрямування, але народні повір'я необхідно вивчати не тільки як факти культури, а й мови. Останнім часом особливого розвитку набуває лінгвістика тексту, об'єктом якої стали закономірності побудови зв'язного тексту, його змістові категорії (цілісність, зв'язність, завершеність, членування, або ж дискретність та ін.). Під впливом же когнітивної лінгвістики текст починає розглядатися як форма репрезентації знань у мові, як концептуальне модельне відображення дійсності, як модифікат сфери свідомості автора, його художніх, естетичних, етичних, наукових, аксіологічних, прагматичних поглядів та вподобань і як моделі впливу на свідомість, інтелект, погляди і поведінку читачів [6:106-110]. Щодо повір'я, то воно може існувати як у вигляді цілісного розгорнутого тексту, так і мати форму завершеного речення. Повір'я теж репрезентує певні уявлення, щоправда, не конкретного автора, а народу загалом чи, принаймні, значної спільноти людей, про навколишній світ, знання про нього, хоча, можливо, часом і наївні. Воно, по суті, є також і своєрідною моделлю впливу на свідомість людини. Повір'я здатні виконувати регулятивну функцію. Вони становлять своєрідну систему правил, яка регламентує побутову та господарську діяльність особи, колективу. З регуляторною ж функцією тісно пов'язана функція етична, або ж виховна, яка й закріплює певні правила й стандарти поведінки, моральні норми у свідомості наступних поколінь, що становитимуть згодом ту або іншу спільноту й дотримуватимуться правил і стандартів, установлених їхніми попередниками.

В статті ми розглянемо структурно-семантичні особливості виражених реченням повір'їв, зокрема тих, що функціонують у народному мовленні як безсполучникові конструкції. Матеріалом для неї слугували вилучені нами факти зі збірників

„Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу ” (2006) [5] і М. Н. Шкода „ Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу ” (2011) [10], а також матеріали, зібрані під час студентських діалектологічних експедицій 2007-2009 рр. у с. Солоницівка (Дергачівський район, Харківська область).

Як відомо, особливість безсполучникових складних речень полягає в тому, що структурно-семантична цілісність у таких синтаксичних конструкціях утворюється інтонацією та змістовою взаємозалежністю частин, а також співвідношенням видо-часових і модальних форм присудків. В аналізованих нами повір'ях безсполучникові речення переважно трапляються серед тих, що стосуються побуту, які А. В. Ніколаєва кваліфікує як „побутові прикмети”, тобто такі, що пов'язані з повсякденним життям (житлом, предметами побуту тощо) [3:25]. Але, на нашу думку, як це ми вже зазначали в одній із попередніх статей, подібні мовні структури (побутові прикмети), зважаючи на неповну, не стопроцентну визначеність наслідків прогнозованої ситуації, варто назвати повір'ями, бо під прикметами все ж таки розуміють перевірені часом, виражені в стислій метафоричній формі, передбачення, що базуються, як правило, на об'єктивному зв'язку між явищами природи, властивостями предметів і подіями людського життя [7:28].

Структурно такі повір'я складаються переважно (за винятком поодиноких випадків) з кількох обов'язкових частин — події та прогнозу щодо її наслідків. Щоправда, наслідки прогнозування у порівнянні з прикметами виглядають тут розпливчати, менш визначеними, нечіткими тощо. Безсполучникові конструкції подібного типу легко можна, додавши відповідний сполучник, перебудувати на складне речення з підрядним умови. Порівняйте, наприклад, *Сова сміється—хтось заміж вийде* і перебудоване *Якщо сова сміється, то хтось заміж вийде*.

Специфічним і основним засобом зв'язку предикативних частин безсполучникового складного речення є інтонація, яка, зрозуміло може бути різною. В аналізованих повір'ях переважає зокрема інтонація зумовленості, що виражає передусім змістові відношення умови. В таких конструкціях, як правило, ставиться тире, в них у першій частині завжди міститься своєрідна умова, за якої може відбутися дія в другій частині. На підтвердження цього наведемо цілий ряд подібних виражених реченням повір'їв: *Будеш їсти икурунку хліба — будуть дівчата цілувати; Миші одяг гризуть — незабаром помре власник цього одягу; Синиця стукає (стукне) в шибку — будуть гості; Обгидила пташка — бути багатим або щасливим; Труна більше покійника — бути*

ще одному мерцю; *Бабу зустріти — невдача буде* (с. Солоницівка); *Пострижеш козі бороду — не дасть молока; Кім умивається — будуть гості, У шапці їсти — теща глуха буде*. В умовних конструкціях дієслова-присудки можуть бути виражені простою формою доконаного виду в 3-й особі однини та множини, інколи 2 особою однини (*буде, будуть, не дасть, помре, пострижеш* і складеною майбутнього часу недоконаного виду (*будуть цілувати, будеш їсти*), інфінітивом (*бути, зустріти*), формами 3-ої особи однини та множини (*умивається, гризуть, стукає*), 3-ою собою однини минулого часу (*обгидила*), іменним складеним присудком (*бути багатим або щасливим, буде глуха*). Інколи спостерігаємо паралельне використання кількох часових форм, наприклад, теперішнього та майбутнього часів: *стукає (Синиця стукає в шибку — будуть гості) і стукає (Синиця стукає в шибку — будуть гості)*.

Інтонація зумовленості може виражати й змістові відношення наслідку, які в аналізованих синтаксичних конструкціях трапляються рідше, ніж речення зі значенням умови, і виділяються теж тире: *На іспитах білет слід брати лівою рукою — пощастить; Під час їжі читати — пам'ять зайдати*. У таких повір'ях дієслова-присудки виражені найчастіше інфінітивом, складеним дієслівним присудком тощо.

Є, щоправда, й специфічні безсполучникові утворення, які виражають умовно-наслідкові відношення. У першій частині таких конструкцій міститься умова, а в другій — наслідок. Сюди зарахуємо, наприклад, такі: *Курка заспіває півнем — на нещастя; Перелізе дорогу жаба — зле (на зле)*. Інколи такі умовно-наслідкові відношення можуть ще ускладнюватися зіставно-протиставною інтонацією: *З порожніми відрами жінка перейде дорогу — зле, з повними — добре; Ворон кричаче на нещастя, ворона — на дощ*. До умовно-наслідкової конструкції може додаватися зрідка частина з приєднувальним значенням, яка зберігає певну самостійність у змістовому відношенні й відділяється від попередньої складової речення крапкою з комою: *Знайдена підкова — на щастя; її вішають на вхідні двері або над дверима*.

Змістові відношення умови можуть комбінуватися з пояснювальними. У такому випадку в одній з частин ставиться тире, а інша виділяється двокрапкою: *У п'ятницю йти свататись — буде вдача: засватається навіть свинячий пастух*.

Окрему групу повір'їв із інтонацією зумовленості становлять наслідкові конструкції, що приєднуються до першої частини разом із прислівником *тоді* й відділяються від неї комою: *Треба мати одного чорного півня, тоді відьми будуть обминати цей двір; Господиня повинна*

тримати в дворі біля курей одного чорного півня, тоді відьми будуть обминати цей двір; Нікому не можна розповідати про дату очікуваних пологів, тоді вони пройдуть легко і без ускладнень. У таких синтаксичних одиницях у першій частині, як правило, маємо складений дієслівний присудок, а в другій простий, виражений дієсловом у дійсному способі, або простий, виражений складеною формою дієслова.

У виражених реченням повір'ях наявна також з'ясувальна інтонація, яка передає причинні й пояснювальні відношення: *Липою не можна бити худобу — здохне* [1:319]; *Не можна вночі йти до колодязя по воду — нечистий може спокусити; У четвер не можна золити — коров'яче молоко буде дуже невдале; Очерет належить чортам — там вони проживають; Не можна в четвер садити нічого — черви з'їдять* (у джерелі, з якого було вилучено це повір'я стоїть кома [5:107], проте, на нашу думку, тут варто поставити тире, бо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій частині). Якщо ж у безсполучниковому реченні зі з'ясувальним значенням, друга частина пояснює або розкриває зміст першої, то така синтаксична конструкція оформлюється за допомогою двокрапки. Це, зрозуміло, стосується й аналізованих нами повір'їв: *У суботу можна зажинути: легші жнива будуть; Вівторок — це самий благоприятний день для роботи: все можна робити; Двом в один час у дзеркало дивитися не можна: одну і ту ж людину полюблять і страждати будуть; Вважається за смертний гріх ставити на покутті віник: його місце в кутку біля печі*.

Зрідка серед виражених реченням повір'їв спостерігаємо конструкції з приєднувальним значенням, в яких друга предикативна частина містить додаткове зауваження до першої частини: *Перед новосіллям в дім kota пускають, раніше його до ранку залишали* (Солоницівка); *Земля — мати, її не можна бити*. Друга уточнювальна частина може містити дієслово, що перебуває у плані минулого, або неозначену форму, виражену дієслівним складеним присудком.

Серед аналізованих повір'їв трапляються й синтаксичні конструкції з перелічувальною інтонацією, хоча кількість таких утворень є незначною. Це можуть бути, наприклад, речення з однотипними предикативними частинами, що означають одночасність перелічувальних явищ (*Вагітна жінка не повинна ні з ким сваритися, їй слід уникати небажаних зустрічей; Землею можна клястися, нею й закликають*), або синтаксичні конструкції, які виражають послідовність явищ (*Земля сходить з небом на кінці світу; там баби, перучи, кладуть праці на небо*). Проте, як видно з вище наведених прикладів, кількість таких утворень є незначною.

Наші попередні спостереження дозволяють зробити такі висновки:

1) повір'я займають важливе місце в системі традиційних світоглядних уявлень українського народу, тому необхідно дослідити і систематизувати той пласт народних вірувань, який ще зберігся і дійшов до нас у вигляді численних розрізнених повір'їв, зокрема й виражених реченням; аналізовані мовні одиниці становлять, на нашу думку, унікальний культурний феномен, що забезпечує передачу різноманітних уявлень про дійсність, як сучасних, так і тих, що сягають глибокої давнини і становлять цінність не лише для лінгвістів, а й етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів. Саме через це вони потребують ретельного і всебічного, в першу чергу культурологічного та лінгвістичного, дослідження;

2) неабиякий науковий інтерес для науковців філологічного профілю може становити зокрема синтаксична організація повір'їв, бо, вивчаючи її, можна розглядати не тільки особливості структури, а й смислове наповнення таких конструкцій;

3) проаналізовані нами безсполучникові синтаксичні утворення свідчать, що серед аналізованих повір'їв переважають речення з різнотипними предикативними частинами, які пов'язуються між собою інтонацією зумовленості, що виражає, як правило, змістові відношення умови й наслідку, а також з'ясувальною, яка виражає причинові й пояснювальні відношення. Щодо конструкцій з однотипними частинами, то вони трапляються значно рідше, в основному це перелічувальні відношення.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Фірма „Довіра”, 1993. — 414 с.
2. Назарова И. Ю. Почему мы (не) верим в приметы? / Ирина Назарова // Антропологический форум. — 2010. — Вып. №13-online. — С. 107—116.
3. Ніколаєва А. В. Вірування у повсякденному житті українців (кінець ХХ-початок ХХІ ст.) / Анна Ніколаєва. — Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. — 96 с.
4. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Афанасьевич Потебня / Александр Афанасьевич Потебня. — М.: Тип. ун-та, 1865. — VII. — 310 с.
5. Прислів'я. Прикмети та повір'я українського народу / Уклад. Н. Кусайкіна. — Х. : ВД „Школа”. — 2006. — 112 с.
6. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. — К. : Вид-во Укр. фітосоціолог. центру, 1999. — 148 с.
7. Сердега Р. Л. Виражені реченням повір'я у колі суміжних фактів народної культури та мови / Р. Л. Сердега // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2012. — № 1014. — Вип. 65. — С. 25-30.
8. Сердега Р. Л. Синтаксична організація виражених реченням повір'їв (підрядні умови та причини) / Р. Л. Сердега // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. — 2016. — Вип. 74. — С. 55—59.
9. Сумцов Н. Ф. О славянских народных воззрениях на новорождённого ребёнка / Н. Ф. Сумцов // Журнал МНП. — 1880. — Ч. 27. — С. 68-94.
10. Шкода М. Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу / М. Н. Шкода. — Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. — 544 с.